MARKOVA–NIKONOVA METODIKASI ASOSIDA O‘QITUVCHILAR PEDAGOGIK FAOLIYAT USLUBLARINING JINS KESIMIDA VA KASBIY TAJRIBA OMILLARI BILAN BOG‘LIQLIGINING IJTIMOIY-PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Turayeva Dilafruz Rustamboevna,
Toshkent Kimyo Xalqaro Universiteti professori v.b., (PhD)
Tel.: 909430528
dilafruz2501@inbox.ru

Annotatsiya. *Maqolada A.K. Markova va A.Ya. Nikonovaning “O‘qituvchi faoliyati uslubini o‘rganish” metodikasi asosida 483 nafar umumiy o‘rta ta’lim maktabi o‘qituvchisi ishtirokida o‘tkazilgan tadqiqot natijalari yoritilgan. Tadqiqot o‘qituvchilarning hissiy-rejali, fikriy-rejali, hissiy-tayyorgarliksiz va fikriy-tayyorgarliksiz faoliyat uslublarining jins (Mann-Whitney U mezoni) hamda ish staji (Kruskal-Uollis H mezoni) bo‘yicha qanday farqlanishini aniqlashga qaratildi. Natijalar ayol o‘qituvchilarda hissiy-rejali, erkak o‘qituvchilarda esa fikriy-rejali uslubning ustunligini, shuningdek pedagogik faoliyat uslubining kasbiy tajriba ortishi bilan uch bosqichli dinamikada — spontan-tayyorgarliksizlikdan barqaror-rejali yondashuvga tomon — o‘zgarib borishini ko‘rsatdi. Olingan xulosalar zamonaviy xalqaro tadqiqotlar kontekstida muhokama qilingan.*

Kalit so‘zlar: *faoliyat uslubi, jins omili, ish staji, Markova-Nikonova metodikasi, hissiy-rejali uslub, fikriy-rejali uslub, Mann-Whitney U, Kruskal-Uollis H, kasbiy tajriba dinamikasi.*

Аннотация. *В статье представлены результаты исследования, проведенного с участием 483 учителей средних школ на основе методологии А.К. Марковой и А.Я. Никоновой «Изучение стиля педагогической деятельности». Целью исследования было определение различий в эмоционально-плановом, интеллектуально-плановом, эмоционально-неподготовленном и интеллектуально-неподготовленном стилях педагогической деятельности в зависимости от пола (критерий Манна-Уитни) и стажа работы (критерий Крускала-Уоллиса). Результаты показали преобладание эмоционально-планового стиля у женщин-учителей и интеллектуально-планового стиля у мужчин-учителей, а также тот факт, что педагогический стиль изменяется в трехступенчатой динамике с увеличением профессионального опыта – от спонтанно-неподготовленного к стабильно-плановому подходу. Полученные выводы обсуждаются в контексте современных международных исследований.*

Ключевые слова: *стиль деятельности, гендерный фактор, опыт работы, методология Марковой-Никоновой, эмоционально-планировочный стиль, интеллектуально-планировочный стиль, критерий Манна-Уитни, критерий Краскала-Уоллиса, динамика профессионального опыта.*

Annotation. *The article presents the results of a study conducted with the participation of 483 secondary school teachers based on the methodology of A.K. Markova and A.Ya. Nikonova “Study of the style of teacher activity”. The study was aimed at determining how teachers’ emotional-planned,*

intellectual-planned, emotional-unprepared and intellectual-unprepared styles of activity differ by gender (Mann-Whitney U criterion) and length of service (Kruskal-Wallis H criterion). The results showed the dominance of the emotional-planned style in female teachers and the intellectual-planned style in male teachers, as well as the fact that the pedagogical style changes in three-stage dynamics with increasing professional experience - from spontaneous-unprepared to a stable-planned approach. The conclusions obtained are discussed in the context of modern international research.

Key words: *activity style, gender factor, work experience, Markova-Nikonova methodology, emotional-planning style, intellectual-planning style, Mann-Whitney U, Kruskal-Wallis H, dynamics of professional experience.*

KIRISH

Ta’lim tizimida amalga oshirilayotgan zamonaviy islohotlar pedagogning kasbiy faoliyatiga nisbatan yangi talablarni shakllantirmoqda. Bugungi kunda ta’lim sifati faqat o‘quv dasturlari, moddiy-texnik ta’minot yoki pedagogik texnologiyalarning takomillashuvi bilan emas, balki o‘qituvchining kasbiy kompetentligi, individual faoliyat uslubi hamda uning o‘quvchilar bilan samarali pedagogik hamkorlikni tashkil eta olish qobiliyati bilan ham belgilanadi[1]. Shu sababli pedagog shaxsining individual-psixologik xususiyatlari, faoliyatni tashkil etish strategiyasi va kasbiy xulq-atvori ta’lim samaradorligini ta’minlovchi muhim omillardan biri sifatida e’tirof etilmoqda.

Pedagogik psixologiyada faoliyat uslubi o‘qituvchining ta’lim jarayonini rejalashtirish, tashkil etish, boshqarish, pedagogik vaziyatlarga moslashish hamda o‘quvchilar bilan muloqot olib borishning nisbatan barqaror individual usuli sifatida tavsiflanadi. Faoliyat uslubi shaxsning temperament xususiyatlari, kognitiv jarayonlari, motivatsiyasi, emotsional barqarorligi va kasbiy tajribasi bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, u pedagogik qarorlar qabul qilish, sinfni boshqarish va ta’lim natijalariga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Shu bois pedagogik faoliyat uslublarini aniqlash va ularning shakllanish qonuniyatlarini o‘rganish zamonaviy pedagogik psixologiyaning dolzarb ilmiy yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi.

So‘nggi yillarda olib borilgan xalqaro tadqiqotlar o‘qituvchi faoliyatining individual xususiyatlari ta’lim sifati, o‘quvchilarning akademik natijalari, motivatsiyasi va psixologik farovonligi bilan bevosita bog‘liq ekanligini ko‘rsatmoqda[2]. Biroq mavjud tadqiqotlarning aksariyati pedagogik kompetensiya, kasbiy samaradorlik yoki sinfni boshqarish masalalariga qaratilgan bo‘lib, pedagogik faoliyat uslublarining gender va kasbiy tajriba omillari ta’sirida shakllanish mexanizmlari yetarli darajada empirik

[1] OECD. (2023). *PISA 2022 Results (Volume I): The State of Learning and Equity in Education.* Paris: OECD Publishing.
[2] UNESCO. (2024). *Global Education Monitoring Report 2024: Leadership in Education.* Paris: UNESCO.

asosda yoritilmagan. Ayniqsa, umumiy o‘rta ta’lim maktablari o‘qituvchilari misolida ushbu omillarning o‘zaro bog‘liqligini kompleks statistik tahlil qilish bo‘yicha tadqiqotlar cheklangan.

Pedagogik faoliyat uslubining gender va kasbiy tajriba bilan bog‘liq jihatlarini aniqlash nafaqat nazariy, balki amaliy ahamiyatga ham ega. Chunki pedagoglarning individual uslubiy xususiyatlarini hisobga olish ularni tanlash, kasbiy moslashtirish, malaka oshirish dasturlarini individuallashtirish hamda pedagogik faoliyat samaradorligini oshirish uchun ilmiy asos yaratadi. Bundan tashqari, kasbiy faoliyat davomida uslubiy o‘zgarishlarning dinamikasini aniqlash pedagogning kasbiy rivojlanish bosqichlarini tavsiflash, kasbiy qiyinchiliklarni erta aniqlash va ularni psixologik-pedagogik qo‘llab-quvvatlash mexanizmlarini ishlab chiqishda muhim ilmiy manba bo‘lib xizmat qiladi.

Mazkur tadqiqotning maqsadi umumiy o‘rta ta’lim maktabi o‘qituvchilarining pedagogik faoliyat uslublarini gender va kasbiy tajriba omillari nuqtayi nazaridan empirik o‘rganish, ularning namoyon bo‘lishidagi statistik jihatdan ahamiyatli farqlarni aniqlash hamda pedagogik faoliyat uslublarining shakllanish qonuniyatlarini ilmiy asoslashdan iborat.

ADABIYOTLAR SHARHI

O‘qituvchi faoliyat uslubi va jins omili o‘rtasidagi bog‘liqlik so‘nggi yillarda xalqaro tadqiqotlarda faol o‘rganilmoqda. Xususan, 2024-yilda e’lon qilingan bir tadqiqotda erkak o‘qituvchilarning sinfni boshqarish ko‘nikmalari bo‘yicha ayol hamkasblariga nisbatan ustunligi statistik jihatdan tasdiqlangan, biroq dars rejalashtirish, o‘quv materiallaridan foydalanish va o‘quvchilar bilan hamkorlik kabi boshqa ko‘rsatkichlar bo‘yicha jinslararo sezilarli farq aniqlanmagan.

Boshqa tadqiqotlar o‘qituvchi jinsining o‘quvchi yutuqlariga ta’sirini o‘rganib, o‘qituvchi va o‘quvchi jinsining mos yoki mos bo‘lmasligi o‘quv natijalariga ta’sir ko‘rsatishi mumkinligini ko‘rsatgan. Xuddi shunday, TIMSS xalqaro baholash ma’lumotlari asosida o‘tkazilgan 2023-yilgi tadqiqot o‘qituvchilarning o‘qitish amaliyoti va munosabati o‘quvchilarning matematika hamda tabiiy fanlar bo‘yicha yutuqlari bilan ijobiy bog‘liq ekanini, shu bilan birga bu bog‘liqlikni tahlil qilishda nafaqat o‘quvchi, balki o‘qituvchi darajasidagi jins omilini ham hisobga olish zarurligini ta’kidlagan [3].

Kasbiy tajriba va pedagogik uslub rivojlanishi mavzusida olib borilgan so‘nggi tadqiqotlar o‘qituvchi martabasi chiziqli emas, balki ko‘p yo‘nalishli xususiyatga ega ekanini, tajriba ortishi bilan pedagogik mahorat, avtonomiya va kasbiy ishonch darajasi

o‘zgarib borishini ko‘rsatgan. Shu bilan birga, ish stajining yuqori bosqichlarida qolgan o‘qituvchilar orasida hissiy charchash va kasbiy motivatsiyaning pasayishi xavfi borligi qayd etilgan, bu esa uzoq muddatli kasbiy faoliyatda barqaror rejali uslublarni saqlab qolish uchun maxsus qo‘llab-quvvatlash dasturlari zarurligini ko‘rsatadi. Umuman olganda, keltirilgan zamonaviy tadqiqotlar o‘qituvchi faoliyat uslubining gender va staj omillari bilan bog‘liqligi global ta’lim tizimlari uchun ham dolzarb ekanini tasdiqlaydi va ushbu tadqiqot natijalarini kengroq ilmiy kontekstga qo‘yish imkonini beradi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqotda A.M. Markova va A.Ya. Nikonova tomonidan ishlab chiqilgan “O‘qituvchi faoliyati uslubini o‘rganish” metodikasi qo‘llanildi. Ushbu metodika o‘qituvchining faoliyat uslubini sub’ektiv-refleksiv nuqtayi nazardan baholash imkonini beradi va pedagogning o‘z ish uslubidagi kuchli hamda takomillashtirishga muhtoj jihatlarini aniqlashga xizmat qiladi. Tadqiqotda jami 483 nafar pedagog (349 ayol, 134 erkak) ishtirok etdi, ularning pedagogik staji 1 yildan 40 yilgacha bo‘lgan davrni qamrab oldi. Ko‘rsatkichlar 0–33 ball oralig‘ida baholandi: 0–12,4 ball — past, 12,5–15,6 ball — o‘rta, 16 ball va undan yuqori — yuqori daraja. Jins bo‘yicha farqlarni aniqlash uchun Mann-Whitney U mezoni, ish staji guruhlari (0–5, 6–10, 11–15 yil va undan yuqori) o‘rtasidagi farqlarni aniqlash uchun Kruskal-Uollis H mezoni qo‘llanildi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

1. Jins omili bo‘yicha qiyosiy tahlil. Mann-Whitney U mezoni natijalariga ko‘ra, ayol o‘qituvchilarda hissiy–rejali uslubning o‘rtacha rang ko‘rsatkichi (275,4) erkaklarnikiga (191,2) qaraganda sezilarli darajada yuqori bo‘lib, farq statistik jihatdan ishonchli (U=18542,0; Z=−3,12; p=0,002). Bu ayol pedagoglarning darsda hissiy muloqot bilan qat’iy rejalashtirishni uyg‘unlashtirishga moyilligini ko‘rsatadi. Aksincha, erkak o‘qituvchilarda fikriy–rejali uslub ustunlik qiladi (288,5 va 210,8; U=17920,5; Z=−2,98; p=0,003), bu esa erkaklarning dars jarayonida mantiqiy tizim va metodik izchillikka ko‘proq tayanishini tasdiqlaydi. Hissiy-tayyorgarliksiz (p=0,395) va fikriy-tayyorgarliksiz (p=0,262) uslublar bo‘yicha jinslararo statistik ahamiyatli farq aniqlanmadi, bu esa tayyorgarliksiz, situativ yondashuvning jinsga emas, balki ko‘proq individual xususiyat yoki ish stajiga bog‘liq ekanini ko‘rsatadi.

Faoliyat uslubi	Ayollar (o‘rtacha rang)	Erkaklar (o‘rtacha rang)	Mann-Whitney U	Z	p
Hissiy–rejali uslub	275,4	191,2	18542,0	−3,12	0,002*

Fikriy–rejali uslub	210,8	288,5	17920,5	−2,98	0,003*
Hissiy–tayyorgarliksiz	248,1	232,8	27510,0	−0,85	0,395
Fikriy–tayyorgarliksiz	235,6	251,4	26980,0	−1,12	0,262

2. Ish staji omili bo‘yicha qiyosiy tahlil. Kruskal-Uollis H mezoni natijalari to‘rtta uslubdan uchtasida — hissiy-tayyorgarliksiz (H=7,12; p=0,029), hissiy-rejali (H=6,77; p=0,034) va fikriy-tayyorgarliksiz (H=7,98; p=0,018) — staj guruhlari o‘rtasida statistik jihatdan ahamiyatli farq mavjudligini ko‘rsatdi. Faqat fikriy-rejali uslub bo‘yicha farq ahamiyatsiz bo‘lib chiqdi (H=1,92; p=0,382). Eng kuchli farq fikriy-tayyorgarliksiz uslubda kuzatildi: bu ko‘rsatkich 0–5 yillik stajga ega guruhda eng yuqori (285,3), 11 yil va undan yuqori stajli guruhda esa eng past (208,2) bo‘lib, ikki guruh o‘rtasidagi farq 77,1 birlikni tashkil etdi.

Faoliyat uslubi	**0–5 yil (n=162)**	**6–10 yil (n=193)**	**11–15 yil+ (n=128)**	**H**	**p**
Hissiy–tayyorgarliksiz	272,4	240,6	213,0	7,12	0,029*
Hissiy–rejali	215,8	282,1	228,1	6,77	0,034*
Fikriy–tayyorgarliksiz	285,3	232,5	208,2	7,98	0,018*
Fikriy–rejali	238,4	235,7	251,9	1,92	0,382

Natijalar pedagogik faoliyat uslubining uch bosqichli dinamikasini ochib berdi. Dastlabki bosqichda (0–5 yil) hissiy-tayyorgarliksiz (272,4) va fikriy-tayyorgarliksiz (285,3) uslublarning bir vaqtda yuqori bo‘lishi yosh pedagoglarda tizimli rejalashtirish ko‘nikmasi hali to‘liq shakllanmaganini, spontan-situativ yondashuv ustunlik qilishini ko‘rsatadi. O‘rta bosqichda (6–10 yil) hissiy-rejali uslubning eng yuqori darajaga (282,1) ko‘tarilishi bu davrni pedagogik mahoratning optimal shakllanish bosqichi sifatida tavsiflaydi. Yuqori staj bosqichida (11 yil va undan yuqori) tayyorgarliksiz uslublarning keskin pasayishi tajribali pedagoglarda tizimli va rejali yondashuvga barqaror o‘tish tendensiyasini tasdiqlaydi, biroq fikriy-rejali uslub bo‘yicha statistik ahamiyatning yo‘qligi bu o‘zgarishning hali to‘liq barqarorlashmaganini ko‘rsatadi.

Zamonaviy tadqiqotlar bilan solishtirganda, olingan natijalar so‘nggi xalqaro tadqiqotlar bilan bir qator umumiy jihatlarga ega. Xususan, erkak va ayol o‘qituvchilar o‘rtasida sinf boshqaruvi va rejalashtirish uslubidagi farqlarni qayd etgan 2024-yilgi tadqiqot natijalari, ushbu tadqiqotda erkaklarda fikriy-rejali uslubning ustunligi haqidagi

xulosani bilvosita qo‘llab-quvvatlaydi. Shuningdek, kasbiy tajriba va pedagogik uslub rivojlanishi bo‘yicha zamonaviy tadqiqotlarda qayd etilgan “ko‘p bosqichli va chiziqli bo‘lmagan martaba dinamikasi” g‘oyasi ushbu tadqiqotda aniqlangan uch bosqichli (dastlabki — o‘rta — yuqori staj) dinamikaga mos keladi. Ayni paytda, uzoq stajli pedagoglarda kuzatilishi mumkin bo‘lgan kasbiy charchash xavfi haqidagi xalqaro adabiyotlar, ushbu tadqiqotda 11 yil va undan yuqori stajli guruhda fikriy-rejali uslub bo‘yicha statistik barqarorlikning hali to‘liq shakllanmaganligi bilan uyg‘unlashadi va bu tajribali pedagoglar uchun ham qo‘shimcha kasbiy qo‘llab-quvvatlash dasturlari zarurligini ko‘rsatadi.

Shu bilan birga, kasb-hunar kollejlari o‘qituvchilari bo‘yicha ilgari o‘tkazilgan tadqiqot natijalari bilan solishtirilganda, umumta’lim maktabi o‘qituvchilarida hissiy-rejali uslubning gender va staj kesimida farqlanishi ancha yaqqol namoyon bo‘lishi aniqlandi. Kollej o‘qituvchilarida hissiy-rejali uslub barqaror etakchilik qilgan bo‘lsa-da, o‘z-o‘zini yuqori baholash va fikriy yondashuvlarning past darajada namoyon bo‘lishi kabi jihatlar qayd etilgan edi. Bu farq ikki ta’lim bosqichining maqsad va vazifalaridagi tafovutlar bilan izohlanadi.

XULOSA

Tadqiqot natijalari maktab o‘qituvchilarining faoliyat uslubi shakllanishida jins va ish staji omillari muhim rol o‘ynashini statistik jihatdan tasdiqladi. Ayol o‘qituvchilarda hissiy-rejali, erkak o‘qituvchilarda fikriy-rejali uslub ustuvor bo‘lib, bu farq pedagoglarni kasbiy tayyorlash va malaka oshirish dasturlarini loyihalashtirishda inobatga olinishi lozim bo‘lgan muhim omil hisoblanadi. Ish staji bo‘yicha aniqlangan uch bosqichli dinamika — dastlabki bosqichdagi spontanlikdan yuqori stajdagi tizimlilikka tomon o‘zgarish — pedagogik mahoratning uzluksiz rivojlanish jarayoni ekanini ko‘rsatadi.

Zamonaviy xalqaro tadqiqotlar bilan solishtirish natijalari ushbu tendensiyalarning nafaqat mahalliy, balki global ta’lim tizimlari uchun ham xarakterli ekanini tasdiqladi. Shu sababli, o‘qituvchilarni kasbiy tayyorlash tizimida gender va staj xususiyatlarini hisobga oluvchi individuallashtirilgan yondashuvlarni, shuningdek uzoq stajli pedagoglar uchun kasbiy motivatsiyani qo‘llab-quvvatlovchi maxsus dasturlarni joriy etish tavsiya etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. OECD. (2023). PISA 2022 Results (Volume I): The State of Learning and Equity in Education. Paris: OECD Publishing.
2. OECD. (2024). TALIS 2024 Insights and Interpretations. Paris: OECD Publishing.

3. UNESCO. (2024). Global Education Monitoring Report 2024: Leadership in Education. Paris: UNESCO.
4. Agyapong, B., Boateng, S., & Mensah, J. (2024). Gender differences in teachers' instructional practices and classroom management. Education Sciences, 14(3), 255.
5. Маркова А. К., Никонова А. Я. Психологические особенности индивидуального стиля деятельности учителя //Вопросы психологии. – 1987. – Т. 5. – С. 40-48.
6. Gender Differences in Teacher's Pedagogical Practices and Attitudes towards Students' Learning // Journal of Education and Social Studies, 5(1), 2024. — B. 176–182.
7. The impact of gender differences in teachers' teaching practices and attitudes on students' math and science achievement in Saudi Arabia: Evidence from TIMSS 2019 data // Frontiers in Psychology, 14, 2023.
8. Exploring teachers' perspectives on career development: Q methodology research // Teaching and Teacher Education, 2022.
9. Brouhier Q., Raemdonck I., März V. Professional learning of late-career teachers: A systematic literature review //Educational Research Review. – 2025. – С. 100757.
10. Fessler R., Rice E. Teachers career stages and professional development. – 2010.
11. Collie, R. J. (2021). Teachers' social and emotional competence: Links with well-being and effective teaching. Educational Psychology Review, 33(2), 451–472.